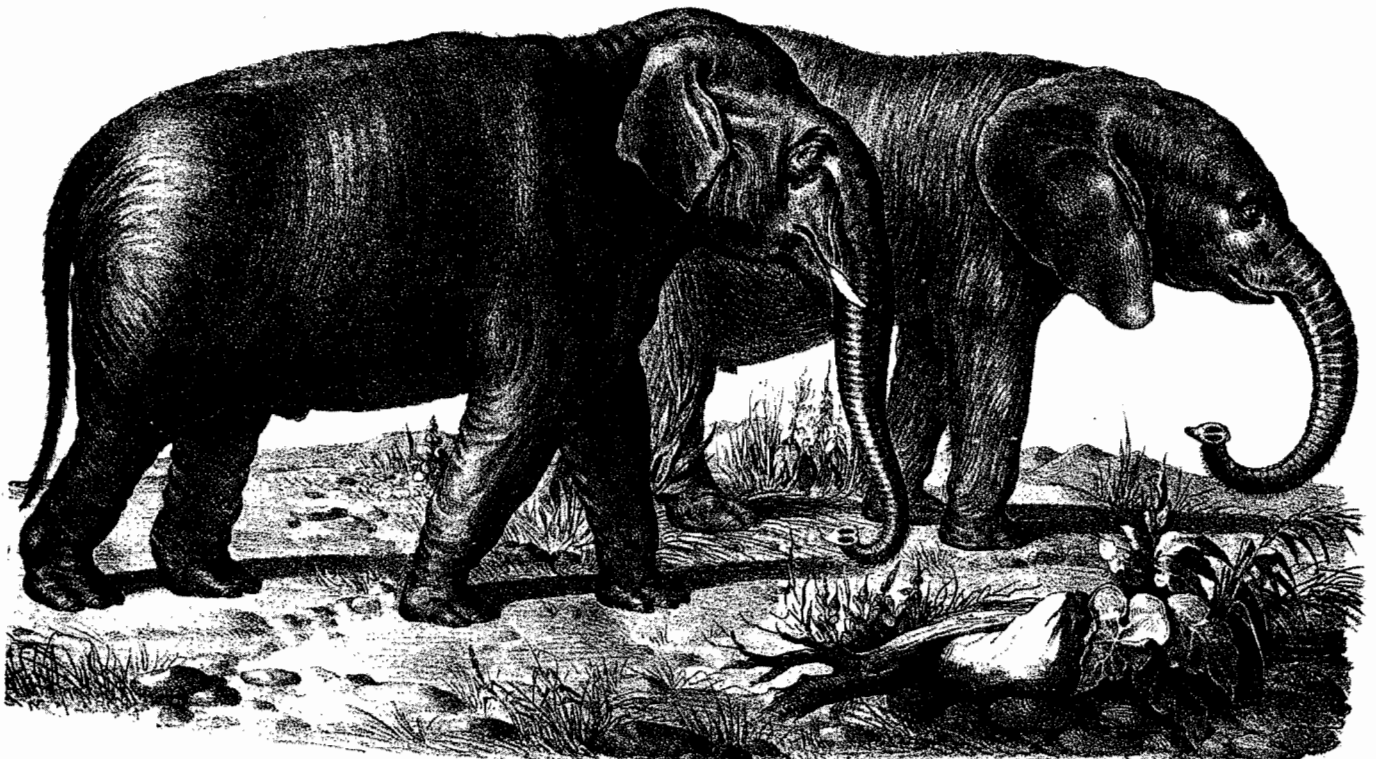

ภาพที่ ๑

ภาพวาดเพื่อเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างช้างเอเชียกับช้างแอฟริกา
ช้างเอเชียมีส่วนศีรษะใหญ่และหูเล็ก ช้างแอฟริกามีส่วนศีรษะเล็กแต่หูใหญ่
[ภาพจากหนังสือ The Elephant in Thai Life and Legend by Ping Amaranand
, Monsoon Editions Ltd. Partnership]

ช้าง : สัตว์ที่มนุษย์ยกย่อง

ผาสุข อินทราวุธ*

ในบรรดาสัตว์ใหญ่ทั้งหลาย มีสัตว์ ๔ ประเภท ที่มนุษย์ยกย่อง คือ ช้าง ม้า โค สิงห์ และในกลุ่มนี้ นับว่าช้างเป็นสัตว์ที่มีรูปลักษณ์ที่ใหญ่ที่สุด และเป็นสัตว์ที่ฉลาดที่สุด แม้จะไม่ดุร้ายแต่ก็เป็นที่เกรงกลัวของบรรดาสัตว์ใหญ่น้อยที่อาศัยอยู่ในป่า ช้างจึงได้รับยกย่องให้เป็นเจ้าป่า ถึงแม้ว่าจะมีรูปร่างใหญ่โตและฉลาดเฉลียวกว่าบรรดาสัตว์ป่าทั้งปวง ก็ยังถูกมนุษย์ซึ่งเป็นสัตว์ที่โหดร้ายที่สุดจับมาใช้งานจนได้ ช้างได้ทำประโยชน์ให้มนุษย์มากมายทั้งด้านการเกษตร ตลอดจนด้านการรบทัพจับศึก นอกจากนี้ช้างยังมีคุณลักษณะพิเศษเหนือสัตว์ป่าทั้งปวง คือ เป็นสัตว์ที่มีศีลธรรมไม่ทำร้ายสัตว์ประเภทใดทั้งนั้น อาหารของช้างก็เป็นพืชผัก ผลไม้ ไม่กินเนื้อสัตว์ทุกประเภท (เป็นมังสวัรีติ) นอกจากนี้ยังเป็นสัตว์ที่มีวัฒนธรรม คือ ช้างจะอยู่กันเป็นโขลง และมีการช่วยเหลือกันเป็นอย่างดี ทำให้ช้างมีความแตกต่างไปจากสัตว์ ๔ เท้าประเภทอื่นๆ มนุษย์จึงยกย่องให้ช้างเป็นสัตว์ประเสริฐเหนือสัตว์ทั้งปวง เป็นสัตว์คู่บุญบารมีของผู้ปกครองบ้านเมืองในอดีต และเป็นสัตว์ที่คู่ใจโลก ตามคติความเชื่อของชาวอินเดียในสมัยโบราณ

นักโบราณคดีได้ขุดพบกระดูกและงาของช้างในถ้ำลามัดแลน (La Madeleine) ในเมืองดอร์ดอน (Dordogne) ประเทศฝรั่งเศส ซึ่งมีอายุอยู่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในยุคหินเก่า* (Palaeolithic age) คือ ราว ๑๓,๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ. แสดงว่ามนุษย์ในยุโรปรู้จักช้างและรู้จักล่าช้างเพื่อนำเอางามาใช้ตั้งแต่มานานก่อนประวัติศาสตร์ ชาวอียิปต์ก็คุ้นเคยและชื่นชมช้างมากจนสามารถแกะสลักรูปช้างจากหินประเภทต่างๆ ซึ่งพบอยู่ตามแหล่งโบราณคดีกลุ่มแม่น้ำไนล์ (อายุราว ๓,๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ.) ชุมชนแรกเริ่มในเมโสโปเตเมีย* (ราว ๓๕๐๐-๓๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ.) ก็คุ้นเคยกับช้าง และยิ่งในซีเรียยังมีช้างป่าชุกชุมมากซึ่งจะถูกล่าเพื่อเอางา จัดว่าช้างเป็นสินค้าสำคัญของชุมชนที่อาศัยอยู่ในซีเรียและบริเวณใกล้เคียงมาตั้งแต่ยุคโบราณ

* ศาสตราจารย์ ภาควิชาโบราณคดี
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

อย่างไรก็ตามในช่วงนั้นชาวตะวันตกยังไม่รู้จักเลี้ยงช้างไว้ใช้งาน เพียงแต่ต้องการงาของมันเพื่อมาทำเครื่องใช้และเครื่องประดับทั้งดงาม ดังนั้นจึงนิยมออกล่าช้างป่าเพื่อเอางาเท่านั้น ดูเหมือนว่าชาวอินเดียจะเป็นชาติแรกที่ประสบความสำเร็จในการฝึกสอนช้างจนสามารถนำช้างมาใช้ในการศึกสงครามได้ กองทัพของกษัตริย์กรีกผู้ยิ่งใหญ่คือ พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช เมื่อครั้งยกทัพมายึดอาณาจักรเปอร์เซียในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๓ ได้ปะทะกับกองทัพช้างของกษัตริย์เปอร์เซียซึ่งจำงาควาญช้างชาวอินเดียมาฝึกสอน พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ทรงชื่นชมกองทัพช้างและความสามารถของช้างที่ช่วยมนุษย์ในการสู้รบอย่างไม่ย่อท้อและเมื่อพระองค์ยกทัพเข้าไปยึดชายแดนอินเดียด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ได้ต่อสู้กับกองทัพช้างของกษัตริย์อินเดียและจับได้ช้างศึกจากกองทัพอินเดีย แล้วนำไปประดับตกแต่งโดยนำทองคำไปตกแต่งงาช้าง แล้วอุทิศถวายแด่เทพเจ้าเฮลิออส (Helios) เทพเจ้าแห่งแสงอาทิตย์ คตินิยมในการอุทิศถวายช้างให้แก่เทพเจ้าก็ปรากฏในอินเดียด้วย และยัคนิยมอยู่ในอินเดียได้จนถึงปัจจุบัน

เมื่อกองทัพพระเจ้าอเล็กซานเดอร์รับชนะกองทัพของกษัตริย์อินเดียในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๓ ซึ่งมีกองทัพช้างมาช่วยรบ ทำให้ชาวตะวันตกได้เริ่มรับรู้ความสามารถของช้างในการศึกสงคราม จึงเริ่มเลี้ยงช้างเพื่อฝึกสอนให้ช่วยรบและเพื่อจัดเข้าชบวนแห่เมื่อประกาศชัยชนะ กษัตริย์กรีกและกษัตริย์โรมันเริ่มนิยมใช้ช้างเข้าชบวนแห่ และใช้ลากราชรถ (แท่นม้า) ในอาณาจักรโรมันมีข้อห้ามไว้ว่าบุคคลธรรมดาจะเป็นเจ้าของช้างไม่ได้ ช้างทุกเชือกในราชอาณาจักรต้องเป็นของพระจักรพรรดิเท่านั้น นับว่าช้างมีสถานภาพสูงส่งมากกว่าสัตว์ทั้งปวง

ช้างเอเชียและช้างแอฟริกา

นักชีววิทยาได้แบ่งช้างในโลกนี้ออกเป็น ๒ ตระกูล คือ ช้างแอฟริกา (มีศีรษะเล็กแต่หูใหญ่) และช้างเอเชีย (มีศีรษะใหญ่แต่หูเล็ก) (ดูรูปที่ ๑) ช้างแอฟริกามีถิ่นกำเนิดอยู่ในทวีปแอฟริกาซึ่งมีอากาศร้อนจัด ส่วนช้างเอเชียหรือที่ชาวตะวันตกนิยมเรียกว่าช้างอินเดียนั้นมีถิ่นกำเนิดอยู่ในทวีปเอเชียในบางประเทศ ได้แก่ อินเดีย ลังกา พม่า ไทย ลาว เขมร เวียดนาม มาเลเซีย และอินโดนีเซีย บรรพบุรุษของช้าง ๒ ตระกูลนี้คือ “ช้างแมมมอธ(Mammoth)” ซึ่งมีชนยาวรุงรัง แต่สูญพันธุ์ไปหลายล้านปีแล้ว (ดูรูปที่ ๒) อย่างไรก็ตามนักชีววิทยาได้ตั้งข้อสังเกตว่า ช้างทั้ง ๒ ตระกูลนี้น่าจะเป็นช้างตระกูลเดียวกันมาก่อน และมีถิ่นกำเนิดอยู่ในทวีปเอเชีย ต่อมาช้างบางกลุ่มได้ออกหากินไปเรื่อยจนไปถึงทวีปแอฟริกาซึ่งเป็นทวีปที่ร้อนจัด จึงต้องมีการพัฒนาตัวเองเพื่อ

ความอยู่รอด ทำให้มีรูปร่างลักษณะแตกต่างกันออกไป นักชีววิทยาจึงได้แบ่งแยกช้างตามรูปร่างลักษณะออกเป็น ๒ ตระกูลดังกล่าว แต่ดูเหมือนว่าช้างแอฟริกาจะไม่ค่อยฉลาดเท่าช้างเอเชีย และค่อนข้างดุร้าย จึงไม่มีใครนิยมจับมาเลี้ยงและฝึกสอน แต่นิยมฝึกสอนช้างเอเชีย

อย่างไรก็ตามทั้งช้างแอฟริกาและช้างเอเชียมีนิสัยเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ ชอบอยู่เป็นโขลง ช้างในโขลงหนึ่งจะมีทุกเพศทุกวัย และมีจำนวนตั้งแต่ ๕-๒๐ เชือกหรือมากกว่านั้น ช้างป่าโขลงหนึ่งจะมีช้างผู้นำโขลงซึ่งเป็นช้างพลาย (ตัวผู้) และช้างพัง (ตัวเมีย) อย่างละเชือกเป็นผู้นำโขลงเรียกว่า “จ่าโขลง” โดยจ่าโขลงจะเป็นผู้นำและช้างตัวอื่นๆในโขลงก็จะเชื่อฟังจ่าโขลง มีความเป็นอยู่อย่างมีวัฒนธรรมไม่ทั้งกันคอยช่วยเหลือกันและกัน ดังเช่น เมื่อมีลูกช้างกำพรวด ด้วยเหตุใดก็ตาม เช่นแม่ช้างตายหรือหลงโขลง เมื่อมีโขลงช้างผ่านมาพบลูกช้างกำพรวด จ่าโขลงจะให้ช้างพังที่มีลูกอ่อนที่อยู่ในโขลงออกมาให้นมแก่ลูกช้างกำพรวด และจ่าโขลงจะ

ภาพที่ ๒

ช้างแมมมอธ [Mammoth] มีชนยาวรุงรังสูญพันธุ์ไปหลายล้านปีแล้ว
[ภาพจากหนังสือ A Book of Mammoths. By Dr. Josef Augusta. London 1962]

๖ ช้าง : สัตว์ที่มนุษย์ยกย่อง

ยอมรับลูกช้างกำพราเข้าไว้ในโคลงด้วย นอกจากนี้ ช้างที่อยู่ในโคลงเดียวกัน จะช่วยเหลือกันและกันเป็นอย่างดี

ช้างเอเชียมีคุณสมบัติพิเศษกว่าช้างแอฟริกา คือ นอกจากจะมีความฉลาดกว่าแล้วยังมีความจำดี มีกิริยาอาการที่แสดงออกคล้ายมนุษย์ โดยเฉพาะการแสดงกิริยาอาการของแม่ช้างที่มีต่อลูกช้าง เช่น ใช้วงโอบกอดลูก หรือใช้วงพาดลูกเมื่อลูกทำผิด และถ้าลูกช้างตายแม่ช้างจะแสดงอาการเศร้าโศกน้ำตาไหลยื่นฝ่าศพลูก และไม่ยอมกินข้าวกินน้ำ

ส่วนช้างศึกเมื่อได้รับการฝึกสอนให้มีหน้าที่ในการออกศึกสงครามแล้ว ก็ได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มความสามารถ และยังมีความผูกพัน จงรักภักดีต่อเจ้านาย ดังที่กษัตริย์กรีกแห่งแบคเตรีย (พุทธศตวรรษที่ ๗-๘) ได้บันทึกเกี่ยวกับกิริยาอาการของช้างในสงครามไว้ด้วยความประทับใจว่า ช้างบางเชือกได้แบกศพเจ้านายที่ถูกฆ่าตายในสงครามเพื่อไปฝัง ช้างบางเชือกเอาตัวคล่อมเจ้านายที่ตกลงมาจากหลังของตนเพื่อปกป้องไม่ให้ได้รับอันตรายและบางเชือกก็นำกองทัพบุกลุยไล่ล่าข้าศึกอย่างอาจหาญ

จากอากัปกริยาที่คล้ายมนุษย์นี้ ทำให้มนุษย์รู้สึกชื่นชม และยกย่องให้ช้างเป็นสัตว์ประเสริฐ โดยเฉพาะชาวอินเดียจะมีความผูกพันกับช้างมาก ช้างได้เข้าไปมีบทบาทในชีวิตชาวอินเดียทั้งทางโลกและทางธรรม ชาวอินเดียได้ตั้งชื่อให้ช้างตามคุณสมบัติพิเศษต่างๆ ของช้าง^๖

ได้นำมาว่า นาคะ (naga) จากคุณสมบัติที่เคลื่อนไหวได้อย่างรวดเร็วสามารถข้ามภูเขาหรือข้ามแม่น้ำได้อย่างคล่องแคล่ว

ได้นำมาว่า คช (gaja) จากเสียงคำรามที่ทรงพลัง เขย่าขวัญสัตว์โลกทั้งปวง

ได้นำมาว่า ทวิป (dvipa) จากคุณสมบัติที่สามารถดื่มน้ำได้ ๒ วิธี วิธีที่หนึ่งคือ ดื่มน้ำโดยดูดน้ำเข้าทางวง และวิธีที่สองคือ ดื่มน้ำทางปาก

ได้นำมาว่า ปัทมิน (padmin) จากคุณสมบัติที่ชอบกินดอกบัว

ได้นำมาว่า หัตถิ (Hasthi) จากคติความเชื่อว่าช้างถือกำเนิดมาจากพระหัตถ์ของพระพรหม

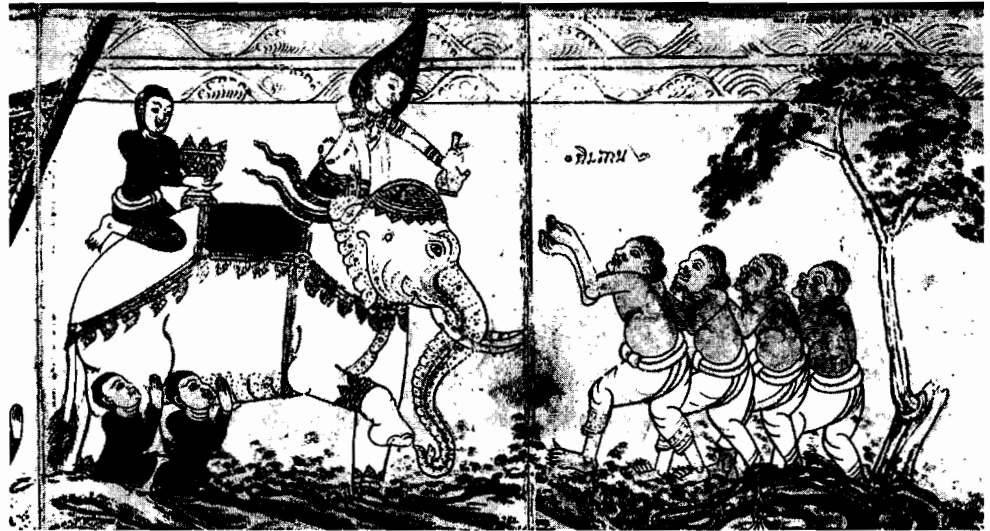
ได้นำมาว่า วารณ (varana) จากคุณสมบัติที่สามารถขับไล่กองทัพของข้าศึกให้แตกกระเจิงไป

จากคุณสมบัติของช้างที่สามารถขับไล่กองทัพข้าศึกให้แตกกระเจิงไป ทำให้ช้างมีบทบาทสำคัญมากขึ้น ยิ่งในกองทัพสมัยโบราณที่ยังไม่มีปืนใหญ่ใช้ จำเป็นต้องใช้กองทัพช้างซึ่งมีพลกำลังมากให้เป็นทัพหน้า ติดตามด้วยกองทัพม้า กองทัพทหารราบ และกองทัพรถเนื่องจากช้างมีหนังหนาหุ้มตัวเป็นเกราะอย่างดี และเวลาออกรบยังมีเดือยโลหะแหลมสวมที่งาทั้ง ๒ ช้างเพื่อเป็นอาวุธป้องกันตัว พระเจ้าแผ่นดินในสมัยโบราณจึงต้องมีช้างที่มีลักษณะดี มีกำลังมากไว้เป็นพาหนะเพื่อทรงนำกองทัพออกศึกและต้องแสวงหาช้างเพื่อมาฝึกหัดให้เป็นช้างศึก ถ้าเมืองใดมีช้างศึกจำนวนมากแสดงว่าเจ้าเมืองนั้นมีความเข้มแข็ง กองทัพช้างจึงเปรียบเสมือนพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินในการปกครองประเทศ และจัดเป็นแก้ว ๑ ใน แก้ว ๗ ประการ ของพระมหากษัตริย์ (ช้างแก้ว ม้าแก้ว ฉัตรแก้ว จักรแก้ว มहेสิแก้ว ชุนพลแก้ว และอุปราชาแก้ว)

ช้างเป็นสัญลักษณ์ของเมฆฝน

ไม่เพียงแต่จะแสวงหาช้างที่มีลักษณะดีเพื่อมาฝึกสอนให้เป็นช้างศึก ชาวเอเชียยังมีความเชื่อว่าช้างมีความสัมพันธ์กับฝน โดยเชื่อว่าเมื่อมีช้างที่มีลักษณะดีเกิดขึ้นในเมืองใด เมืองนั้นจะมีฝนตกสม่ำเสมอบ้านเมืองจะอุดมสมบูรณ์ เพราะชาวเอเชียส่วนใหญ่ดำรงชีพอยู่ด้วยการเกษตร คติความเชื่อเรื่องช้างสัมพันธ์กับเมฆฝนนี้เป็นคติความเชื่อของชาวอินเดียซึ่งมีจินตนาการว่าก้อนเมฆสีดำทะมึนที่ลอยไปอย่างรวดเร็วบนท้องฟ้าก่อนที่จะตกลงมาเป็นฝนนั้น เปรียบเสมือนฝูงช้างป่าที่ดำทะมึนกำลังเคลื่อนตัวอยู่ในป่า ก้อนเมฆเปรียบเสมือนช้างสวรรค์ (โอราวตหรือ

เอราวัณ) ซึ่งเป็นพาหนะของพระอินทร์ (เทพเจ้าแห่งฝน) ดังนั้นช้างซึ่งเป็นพาหนะของเทพเจ้าแห่งฝนจึงกลายเป็นสัญลักษณ์ของฝน จากนั้นทานชาดกเรื่องเวสสันดรชาดกที่ชาวพุทธรู้จักกันดี ก็ระบุเด่นชัดว่า พระเวสสันดรถูกชาวเมืองขับไล่ออกจากเมือง เพราะบริจาคช้างคู่บ้านคู่เมือง นามว่า “ปัจฉิมนาค” ให้เมืองอื่นไป (ดูรูปที่ ๓) ช้างปัจฉิมนาคนี้เป็นลูกของนางช้างอากาศจารีณี (ช้างที่ท่องเที่ยวไปในอากาศ) นางช้างผู้เป็นมารดาได้ท่องเที่ยวผ่านมา ถึงแคว้นสีพีของพระเจ้ากรุงสญชัย (พระบิดาของพระเวสสันดร) ในวันที่พระเวสสันดรประสูติและได้นำลูกช้างเผือก ขาวผ่องมาไว้ในโรงช้างต้นของพระเจ้ากรุงสญชัย แล้วนางช้างผู้เป็นมารดาก็จากไป ช้างเชือกนั้นมีลักษณะดีทุกประการ จึงได้รับการยกย่องว่าเป็นช้างคู่บุญบารมีของพระเวสสันดร ประชาชนชาวเมืองสีพีจึงตั้งชื่อให้ว่า “ปัจฉิมนาค” เพราะเป็นช้างที่เกิดมาเพื่อเป็นปัจจัยของพระเวสสันดร ช้างปัจฉิมนาคมีลักษณะพิเศษคือ เมื่ออยู่ในดินแดนแคว้นใดก็จะทำให้สถานที่แห่งนั้นมีฝนตกบริบูรณ์ ไม่แห้งแล้ง ทำให้พืชพันธุ์ธัญญาหารอุดมสมบูรณ์ ประชาชนมีความสุขไม่อดอยาก ดังนั้นเมื่อพระเวสสันดรบริจาคช้างปัจฉิมนาคให้เป็นทานแก่พราหมณ์จากเมืองกลิงคราชภูร์ จึงเป็นเหตุให้ชาวเมืองสีพีไม่พอใจเพราะเกรงว่าเมื่อไม่มีช้างปัจฉิมนาคแล้วเมืองสีพีจะแห้งแล้ง จึงขับไล่พระเวสสันดรออกจากเมือง

ภาพที่ ๓

ภาพตอนพระเวสสันดรบริจาคช้างปัจฉิมนาค ให้เป็นทานแก่พราหมณ์จากเมืองกลิงคราชภูร์

[จากสมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒]

ความเชื่อเรื่องช้างเผือกเป็นช้างคู่บุญบารมีของกษัตริย์ เนื่องจากมีคุณสมบัติพิเศษคือ ทำให้ฝนตกบริบูรณ์ไม่แห้งแล้งนี้ เป็นความเชื่อที่มีอิทธิพลต่อชาวพุทธในประเทศต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะชาวพุทธในประเทศไทยและประเทศพม่าในอดีตนั้น มีความเชื่อว่า หากพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดมีช้างเผือกอยู่ในครอบครองหลายเชือก แสดงว่าเป็นผู้มีบุญบารมีมากสามารถปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้มีความสุข พืชพันธุ์ธัญญาหารอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากช้างเผือกสามารถบันดาลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ดังนั้นเราจึงได้พบว่าในสมัยอยุธยา ไทยกับพม่าได้ทำสงครามกันเพื่อแย่งชิงช้างเผือก ตามคติความเชื่อของชาวพุทธที่มีต่อช้างเผือกในอดีต ความจริงช้างเผือกไม่ใช่ช้างที่มีผิวขาวผ่องตามที่บรรยายไว้ในชาดก แต่เป็นช้างพันธุ์พิเศษที่มีลักษณะหลายอย่างที่เป็นมงคล ที่สังเกตได้ง่ายคือจะมีจุดสีชมพูอ่อนประปรายอยู่บนศีรษะ คอ และวง นอกนั้นก็มียาละเอียดปลีกย่อยอีกมากมาย (อยู่ในตำราชลลักษณ์) ซึ่งยากต่อการจดจำ

คติความเชื่อเรื่องช้างในศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา

ในด้านคติศาสนา ช้างได้เข้ามามีบทบาทสำคัญทั้งในศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ โดยเริ่มจากคติความเชื่อที่ว่าช้างมีความสัมพันธ์กับเมฆฝน เนื่องจากชาวอินเดียมีจินตนาการว่าก้อนเมฆสีดำทะมึนที่ลอยไปอย่างรวดเร็วบนท้องฟ้าก่อนที่จะตกลงมาเป็นฝนนั้นเปรียบเสมือนฝูงช้างป่าที่ดำทะมึนกำลังเคลื่อนตัวอยู่ในป่า ก้อนเมฆเปรียบเสมือนช้างสวรรค์ (ไธราวตะหรือเอราวัณ) ซึ่งเป็นพาหนะของพระอินทร์ (เทพเจ้าแห่งฝน) ดังนั้นช้างซึ่งเป็นพาหนะของเทพเจ้าแห่งฝนจึงกลายเป็นสัญลักษณ์ของฝน ชาวอินเดียจึงนับถือช้างว่าเป็นสัญลักษณ์ของเมฆฝน เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร และจากบทบาทที่เป็นพาหนะของเทพเจ้า (พระอินทร์) ช้างจึงได้รับยกย่องเป็นเทพเจ้าด้วย โดยเฉพาะช้างเอราวัณซึ่งได้รับยกย่องเป็นช้างสวรรค์

๑) ช้างในศาสนาพราหมณ์

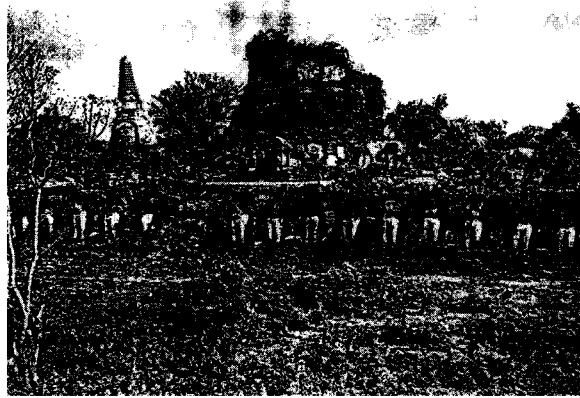
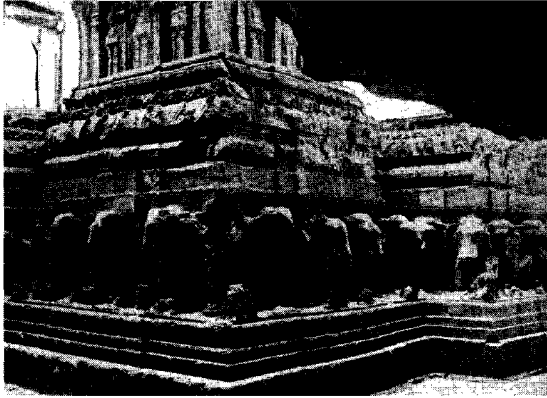
คติความเชื่อเรื่องช้างในศาสนาพราหมณ์ล้วนแต่มีความเกี่ยวข้องกับเทพเจ้าซึ่งเป็นที่นับถือของชาวอินเดีย บางคัมภีร์ระบุว่าช้างถือกำเนิดมาจากการกวนเกษียรสมุทร แต่บางคัมภีร์ระบุว่าช้างถือกำเนิดจากเปลือกไข่ในพระหัตถ์ของพระพรหม (จึงได้รับนามว่า หัตถิ ดังได้กล่าวมาแล้ว) ตามคัมภีร์บรรยายไว้ว่าพระพรหมได้หยิบเปลือกไข่ที่แตก ๒ ซีกไว้ในพระหัตถ์ทั้ง ๒ แล้วปลุกเสกให้มีชีวิต จากเปลือกไข่ซีกหนึ่งได้ปรากฏร่างช้างไธราวตะ (เอราวัณ) และช้างพลายอีก ๗ เชือกรวมเป็น ๘ เชือก และจากเปลือกไข่ซีกหนึ่งได้ปรากฏร่างช้างพังอีก ๘ เชือก เพื่อมาเป็นคู่ของช้างพลายทั้ง ๘ เชือกและต่อมาช้างพลายทั้ง ๘ เชือกได้กลายเป็นพาหนะของเทพเจ้าผู้รักษาศักดิ์ทั้ง ๘ (อษฏกิปาล) ช้างทั้ง ๘ เชือกจัดเป็นช้างสวรรค์มีหน้าที่ช่วยประคับประคองจักรวาล โดยอยู่ประจำทิศทั้ง ๘ แต่ละทิศมี ๒ เชือก เป็นคู่ของช้างพลายกับช้างพัง รวมเป็น ๑๖ เชือก^๑

พลายไธราวตะ	รักษาศทิศตะวันออกคู่กับพังอภรามุ
พลายปุนทริก	รักษาศทิศตะวันออกเฉียงใต้คู่กับพังกปิลลา
พลายวามนะ	รักษาศทิศใต้คู่กับพังปิงคลา
พลายกุมุท	รักษาศทิศตะวันตกเฉียงใต้คู่กับพังอนุปมา
พลายอัญชนะ	รักษาศทิศตะวันตกคู่กับพังตามรรณี
พลายบุษปทันตะ	รักษาศทิศตะวันตกเฉียงเหนือคู่กับพังศุภทันตี
พลายสรวรภามะ	รักษาศทิศเหนือคู่กับพังอังคณา
พลายสุปรตีกะ	รักษาศทิศตะวันออกเฉียงเหนือคู่กับพังอัญชนาวดี

ชาวอินเดียมีความเชื่อว่าโลกมนุษย์มีเทพเจ้าคอยคุ้มครองโลก (โลกบาล) โดยจะคอยดูแลและอยู่ตามทิศใหญ่ๆ ๔ ทิศ เรียกว่า จตุโลกบาล หรืออยู่ประจำทั้ง ๘ ทิศ เรียกว่า อษฏกิปาล และมีช้างเป็นผู้ช่วยคุ้มครองรักษาศักดิ์ทั้ง ๘ โดยจัดให้พระอินทร์และช้างเอราวัณเป็นโลกบาลประจำทิศตะวันออก นอกจากความเชื่อเรื่องช้างประจำทิศหรือช้างโลกบาลแล้ว ชาวอินเดียยังมีความเชื่อเรื่องช้างค้ำจักรวาลหรือช้างค้ำโลก มหาเทพยารามายณะ^๒ได้กล่าวถึงช้างที่ยืนแบกโลกหรือจักรวาลโดยทำหน้าที่ค้ำจักรวาลอยู่ประจำทิศ มี ๔ เชือก คือ ช้างวิรูปากษ์ค้ำอยู่ทางทิศตะวันออก ช้างปัทมสมะค้ำอยู่ทางทิศใต้ ช้างเสามนสะค้ำอยู่ทางทิศตะวันตก และช้างภัทรค้ำอยู่ทางทิศเหนือเรียกว่า “ช้างแห่งจักรวาล” เนื่องจากในสมัยโบราณยังไม่มีความรู้ว่าโลกที่เราอยู่นี้ลักษณะกลม หากแต่มีความเชื่อว่าโลกแบน มีฐานฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมและมีเขาพระสุเมรุอยู่ตรงกลาง ดังนั้นเพื่อความปลอดภัยจึงต้องมีเทวดาและช้างคอยช่วยดูแล จึงเกิดคติความเชื่อ

ภาพที่ ๔ ข้างค้ำที่ฐานเทวสถานไกรลาส ถ้าเอลโลว์ ประเทศอินเดีย (พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔)
[ภาพจากหนังสือ Indian Architecture (Buddhist and Hindu) by Percy Brown, India 1965.]

ภาพที่ ๕ เจดีย์ข้างล้อมวัดมเหยงค์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นวัดที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ โปรดเกล้าให้สร้างขึ้น
เมื่อปี พ.ศ.๑๙๘๑ และได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ในพ.ศ.๒๒๕๒-๒๒๕๖
เป็นเจดีย์ทรงระฆังบนฐานประทักษิณประดับด้วยประติมากรรมรูปช้างโดยรอบฐาน

เรื่องช้างโลกบาลและข้างค้ำ ดังปรากฏให้เห็นในงานศิลปกรรมเนื่องในศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธที่นิยมนำรูปช้างมาประดับอยู่ที่ฐานศาสนสถาน (ดูรูปที่ ๔ และ ๕) ซึ่งนิยมสร้างให้มีทรงเป็นรูปสี่เหลี่ยม

ในศาสนาพราหมณ์ช้างที่มีสถานภาพสูงส่งและได้รับยกย่องให้เป็นเทพเจ้ามีอยู่ ๒ องค์ คือ **พระคเณศ** และ **ข้างไอราวตะ**

พระคเณศ (ดูรูปที่ ๖) เป็นเทพเจ้าที่มีเศียรเป็นช้าง ลำตัวเป็นมนุษย์แต่มีลักษณะอวบอ้วน ท้องพลุ้ยเหมือนช้าง มีงาข้างเดียว พระคเณศได้รับการเคารพนับถือมากเนื่องจากเป็น **เทพแห่งอุปสรรค** คือ สามารถขจัดอุปสรรคให้แก่ผู้ที่อยู่ในศีลธรรม แต่จะนำอุปสรรคมาให้แก่ผู้ที่ประพฤติตนผิดทำนองคลองธรรม (ใครจะบูชาพระคเณศก็ต้องให้แน่ใจเสียก่อนว่าอยู่ในกลุ่มไหน) ด้วยเหตุนี้จึงเป็นเทพเจ้าที่มีคนนับถืออย่างแพร่หลายทั้งพวกที่นับถือศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาพุทธ พระคเณศจะได้รับการสักการะก่อนเทพเจ้าองค์อื่นๆ เพื่อให้ประสบความสำเร็จในกิจการมทุกประเภท นอกจากนั้นพระคเณศยังได้รับยกย่องให้เป็น **เทพเจ้าแห่งอักษรศาสตร์และเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการ** เนื่องจากได้รับหน้าที่เป็นอาลักษณ์ (จดบันทึกคัมภีร์) ของ **พระศิวะ** ในรูปของเทพเจ้าแห่งอักษรศาสตร์และศิลปวิทยาการนั้น พระคเณศจะถืองาช้างที่หักในพระหัตถ์ขวา (งาหักที่ถือไว้เป็นเสมือนดินสอที่ใช้จดบันทึกคัมภีร์) เมื่อคฤติการบูชาพระคเณศแพร่เข้ามาในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะในดินแดนไทยนั้น พระคเณศได้รับการนับถือในฐานะเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการ ดังปรากฏเป็นสัญลักษณ์ของกรมศิลปากรและมหาวิทยาลัยศิลปากร

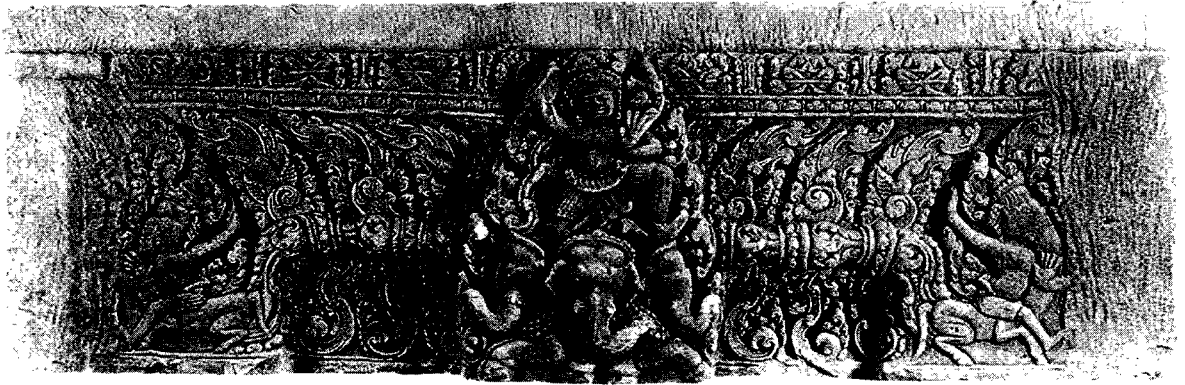
นอกจากจะเป็นเทพเจ้าแห่งอุปสรรคและเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการแล้ว พระคเณศยังได้รับยกย่องว่าเป็นเทพประจำช้าง (เนื่องจากมีเศียรเป็นช้าง) โดยพระคเณศจะเป็นที่นับถือของผู้ที่ฝึกสอนช้าง ดังนั้นในการคล้องช้างจะต้องมีพิธีบวงสรวงบูชาพระคเณศเป็นอันดับแรก เพื่อให้ประสบความสำเร็จในการคล้องช้าง

ข้างไอราวตะ (ดูรูปที่ ๗) เรื่องราวของข้างไอราวตะหรือข้างเอราวันเป็นเรื่องที่ชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รู้จักกันดีและมีความชื่นชมรวมทั้งมีความเคารพนับถือ (โดยเฉพาะชาวไทยชื่นชมมากขนาดนำชื่อข้างเอราวันมาตั้งชื่อโรงแรม) ความจริงชื่อ “เอราวัน” นั้นเป็นภาษาบาลี ส่วนภาษาสันสกฤตเรียกว่า “ไอราวตะ” ซึ่งหมายถึงน้ำ เมฆฝน และรุ่ง แปรรวมได้ว่ากลุ่มก้อนเมฆที่ทำให้เกิดฝนตก คือพระอินทร์ทรงช้างเอราวันท่องเที่ยวไปบนสวรรค์ แล้วทรงโปรยฝนให้ตกลงมายังโลกมนุษย์ เรื่องราวเกี่ยวกับข้างเอราวันตามที่ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆนั้น อาจนำมา

ภาพที่ ๖
พระคเณศจากวัดผดึกกัน
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑
สมัยก่อนเมืองพระนคร ประเทศกัมพูชา
๑๐ ข้าง : สัตว์ที่มนุษย์ยกย่อง

พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ทับหลัง(ศิลา)พบที่ปราสาทหินเมืองแขก อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา
 อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ (ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย)
 [ภาพจากหนังสือ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย แหล่งมรดกวัฒนธรรมอีสาน , กรมศิลปากร ๒๕๓๖.]

ประมวลเป็นภาพรวมได้ว่า ช้างเอราวัณเป็นช้างเผือกที่มีรูปร่างสูงใหญ่มีพลังกำลังและมีอำนาจมาก ได้รับยกย่องให้เป็นเจ้าแห่งช้างทั้งปวงและบางตำราว่าช้างเอราวัณถือกำเนิดมาจากการกวนเกษียรสมุทร^{๑๑} บางตำราว่าถือกำเนิดมาจากการเลือกไข่ในพระหัตถ์ของพระพรหม^{๑๒} หน้าที่สำคัญของช้างเอราวัณคือ มีหน้าที่ดูดน้ำจากใต้โลกไปให้พระอินทร์บนสวรรค์เพื่อให้พระอินทร์โปรยปรายน้ำนั้นให้เป็นฝนตกลงมายังโลกให้คุณประโยชน์ต่อมนุษย์ อีกหน้าที่หนึ่งคือเป็นช้างศึกให้พระอินทร์เมื่อต้องปราบปรามพวกอสูร และหน้าที่สำคัญอีกหน้าที่หนึ่งที่ต้องทำหน้าที่รักษาโลก (ช้างประจำทิศ) อยู่ทางทิศตะวันออกคู่กับพระอินทร์อีกด้วย

๒) ช้างในพุทธศาสนา

ส่วนในพุทธศาสนา คติเรื่องช้างที่ปรากฏในพุทธศาสนามีรายละเอียดมากมาย มีทั้งที่เป็นคติธรรมคำสอน ตลอดจนมีเรื่องราวของช้างในพุทธประวัติและชาดกซึ่งได้กล่าวถึงช้างว่าเป็นตัวแทนของความยิ่งใหญ่^{๑๓} ความมีอำนาจและมีปัญญาเฉลียวฉลาด โดยพระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบลักษณะของบุคคลที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้ประเสริฐว่าย่อมมีความสงบเหมือนช้าง และยังได้เปรียบเทียบคุณสมบัติของภิกษุสงฆ์ว่าเปรียบได้กับคุณสมบัติของช้าง ๕ ประการคือ รู้จักฟัง รู้จักฆ่า (กิเลส) รู้จักรักษา รู้จักอดทน และรู้จักไป นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังได้นำอวัยวะต่างๆ ของช้างมาเปรียบเทียบกับหลักธรรมคำสอนอีกด้วย เป็นต้นว่า โสรัจจะ (ความสงบเสงี่ยม) และ อหิงสา (การไม่เบียดเบียน) เปรียบเหมือน ๒ เท้าหน้า ส่วนตบะ (การระงับยับยั้ง) และพรหมจรรย์ เป็น ๒ เท้าหลัง ศรัทธาเป็นวง สติเป็นคอ และปัญญาเป็นเศียรซึ่งต้องมีความพร้อมเพรียงกัน จึงจะสัมฤทธิ์ผล

๒.๑ ช้างจากพุทธประวัติ ได้มีการกล่าวถึงเรื่องราวของช้างไว้หลายตอนแต่ช้างสำคัญที่มีบทบาทเกี่ยวข้องกับพระพุทธองค์ที่ควรกล่าวถึงคือ พระเศวตกฤษณ ช้างคีรีเมขล ช้างนาฬาคีรี ช้างปาลิไลยกะ และช้างเอราวัณ

๒.๑.๑ พระเศวตกฤษณ^{๑๔} (ดูรูปที่ ๘) เป็นช้างในพระสุบินนิมิตของพระนางสิริมหามายา ผู้ซึ่งเป็นพระมเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะแห่งเมืองกบิลพัสดุ์ ก่อนที่พระนางสิริมหามายาจะทรงพระครรภ์นั้น ได้ทรงสุบินว่า พระเศวตกฤษณ (ช้างเผือกขาวผ่อง) ได้มากระทำประทักษิณ (เวียนขวา) แสดงความเคารพพระนาง ๓ รอบ แล้วจึงเข้าสู่พระครรภ์ของพระนางทางด้านซ้าย พระเศวตกฤษณนั้นคือพระโพธิสัตว์ที่ลงมาปฏิสนธิเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ และได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ประติมากรรมปูนต้ำ(ศิลา) ศิลปะอินเดียสมัยโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๔-๕) แสดงภาพพระเศวตกฤษณในพระสุบินนิมิตของพระนางสิริมหามายา [ภาพจากหนังสือ Indian Art By Roy C. Craven , London 1987]

๒.๑.๒ ข้างคีรีเมหัล^๙ (รูปที่ ๙) เป็นข้างพาหนะของพญามารที่เข้ามาขัดขวางการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งประทับอยู่บนรัตนบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เมื่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนวิสาขะ (วันเพ็ญ เดือน ๖) แต่ไม่สำเร็จเพราะพระพุทธเจ้าทรงเรียกแม่พระธรณีมาเป็นพยานและบีบน้ำจากผมมวยทั่วผผพญามารจนต้องหนีไป

๒.๑.๓ ข้างนาฬาคีรี^{๑๐} (รูปที่ ๑๐) เป็นข้างพระที่นั่งของพระเจ้าอชาตศัตรูแห่งแคว้นมคธ เมื่อเวลาข้างต้นนี้ตกมันจะดุร้ายมาก เคยฆ่าคนมาเป็นจำนวนมาก พระเทวทัตได้มาเกลี้ยกล่อมพระเจ้าอชาตศัตรูให้ปล่อยข้างเพื่อปลงพระชนม์พระพุทธเจ้าขณะเสด็จออกบิณฑบาตร แต่ด้วยอำนาจแห่งพระเมตตาของพระพุทธองค์ ข้างจึงกลับใจไม่ทำร้าย

๒.๑.๔ ข้างปาลีไลยกะ^{๑๑} (รูปที่ ๑๑) เป็นข้างป่าที่แยกตัวออกมาจากโหลงมาอยู่ที่ชายป่ารกชัฏวันใกล้หมู่บ้านปาลีไลยกะไม่ไกลจากกรุงโกสัมพีซึ่งเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับจำพรรษาที่ ๑๐ จึงกลายเป็นหมู่บ้านที่สำคัญและข้างป่าที่แยกจากโหลงเพื่อมาปรนนิบัติพระพุทธองค์จึงได้รับชื่อว่า “ปาลีไลยกะ” ตามชื่อหมู่บ้านและพุทธประวัติตอนนี้ได้กลายเป็นตอนสำคัญคือ ตอนป่าเลไลยกะ

๒.๑.๕ ข้างเฮอร์วณ^{๑๒} ชาวพุทธได้ยอมรับนับถือข้างเฮอร์วณของศาสนาพราหมณ์ โดยยกย่องว่าข้างเชือกนี้เป็นเทพบุตรชื่อเฮอร์วณ มีหน้าที่เนรมิตกายเป็นข้างพาหนะของพระอินทร์เมื่อประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เรื่องของข้างเฮอร์วณมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนาหลายตอน ซึ่งส่วนใหญ่จะแสดงว่าเป็นข้างพาหนะของพระอินทร์หรือท้าวสักกะ เรื่องของพระอินทร์และข้างเฮอร์วณจะปรากฏอยู่ในชาดกและพุทธประวัติทั้งนี้เนื่องจากในคัมภีร์พุทธศาสนาได้แสดงไว้ว่าพระอินทร์หรือท้าวสักกะที่มีข้างเฮอร์วณเป็นพาหนะนี้คือ เทพผู้บำรุงรักษาพระพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนา

๒.๒ ข้างจากชาดก ชาวพุทธโดยทั่วไปมีความเชื่อว่าชาดกคือ อดีตชาติของพระพุทธเจ้า ความจริงแล้วชาดกเป็นนิทานเก่าแก่ที่เล่าสืบต่อกันมาในประเทศอินเดีย เป็นนิทานที่เป็นคติสอนใจ มีเนื้อเรื่องเกี่ยวกับการประกอบกรรมดีและกรรมชั่วของมนุษย์และสัตว์ซึ่งมีอิทธิพลต่อประชาชนมาก เมื่อพุทธศาสนาถือกำเนิดขึ้น พระพุทธเจ้าจึงได้นำมาเล่าให้พระสาวกฟังจัดเป็นอดีตชาติที่สมมุติขึ้น (ไม่ใช่เรื่องจริง) เพื่อสั่งสอนสาวกของพระองค์ ในที่นี้จะกล่าวถึงชาดกที่มีข้างเป็นตัวเดินเรื่อง

๒.๒.๑ ฉัททันตชาดก^{๑๓} (รูปที่ ๑๒) ฉัททันตเป็นพญาข้าง (มีผิวกายสีขาและ มี ๖ งา) ที่มีศีลและบูชาปัจเจกพุทธเจ้า พญาฉัททันตมีนางพญาข้างพัง ๒ เชือก เป็นภรรยา คือ นางข้างจุลสุภทราและนางข้างมหาสุภทรา นางจุลสุภทรามีความน้อยใจว่าพญาฉัททันตรักตนน้อยกว่ามหาสุภทรา ครั้นเมื่อนางตายไปและกลับชาติมาเกิดเป็นมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสีด้วยความโกรธเคืองแต่ชาติปางก่อนจึงให้นายพรานไปตดงาพญาข้างมาให้ นางพรานผู้นั้นได้ปลอมเป็นภิกษุหนุ่มผ้ากาสาวพัสตร์ เมื่อพญาฉัททันตเห็นนายพรานในรูปภิกษุจึงไม่ทำร้าย นายพรานจึงยิงพญาฉัททันตด้วยลูกธนูอาบยาพิษและเข้าตดงาได้ตามต้องการ

ภาพที่ ๙ พญามารข้างคีรีเมหัล มาขัดขวางพระพุทธเจ้า ภาพสลักภายในถ้ำอชันดาที่ ๒๖ ประเทศอินเดีย (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓) [ภาพจากหนังสือ Ajanta by Debala Mitra , New Delhi 1966.]

ภาพที่ ๑๐ ประติมากรรมปูนปั้น (ศิลา) ศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ ๖-๙) แสดงภาพข้างนาฬาคีรีกำลังตกมัน แต่ด้วยอำนาจแห่งพระเมตตาของพระพุทธเจ้า ข้างจึงไม่ทำร้าย [ภาพจาก The Image of the Buddha By David L. Snellgrove , Unesco 1978.]

ภาพที่ ๑๑ พระพุทธรูปปางป่าเลไลยกะ สมัยอยุธยา [ภาพจากหนังสือ พระพุทธรูปศิลปะสมัยอยุธยา , บริษัทวิทยุโบราณ ๒๕๓๙]

๒.๒.๒ มาตุโปสกะชาตก^๙ มาตุโปสกะเป็นช้างที่มีพลังมากและมีศีล
เช่นกัน ได้แยกตัวออกจากโขลงมาเลี้ยงแม่ที่ชราและตาบอด จึงได้ชื่อว่ามาตุโปสกะ จัดเป็นช้าง
ที่มีความมตัญญู (ดีกว่ามนุษย์บางคนที่ทอดทิ้งบิดามารดาให้ลำบาก)

๒.๒.๓ หัสติง^{๑๐} หัสติงเป็นช้างพระโพธิสัตว์ซึ่งยอมอุทิศร่างกายเพื่อให้ผู้หลง
ทางได้บริโภคเนื้อของตนโดยไม่เสียดายชีวิต นับว่าเป็นการบำเพ็ญทานอันยิ่งใหญ่

เท่าที่เล่ามาพอสังเขปจะเห็นได้ว่า ช้างมีคุณสมบัติอันประเสริฐทั้งมีศีลธรรมและมี
ความมตัญญู จึงได้รับยกย่องว่าเป็นสัตว์ประเสริฐ แม้แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงยกย่องและ
นำคุณสมบัติของช้างมาเปรียบเทียบกับคุณสมบัติของภิกษุสงฆ์ และในการแสดงภาพพุทธประวัติ
ชาวพุทธยังได้นำช้าง (พระเศวตกัญชร) มาเป็นตัวแทนเจ้าชายสิทธัตถะในพระสุบินนิมิตของพระนาง
สิริมหามายาอีกด้วย.

* * * * *

เอกสารอ้างอิง

๑. F.H. Andrews , “The Elephant Industry and Art.” *Journal of Indian Art and Industry* , (London ; 1964) Vol. x
No. 88 p. 55
๒. F.H. Andrews อ้างแล้ว หน้า ๕๙
๓. E.F.A. Zeunner , *History of Domesticated Animals* (London ; 1963) p.277 ; K.Bharatha Iyer , *Animals In
Indian Sculpture* , (Bombay , D.B. Taraporevala Sons and Co. Private , 1977) pp. 43-50.
๔. Ping Amaranand , *The Elephant in Thai Life and Legend* (Monsoon Editions Ltd. Partnership)
๕. Josef Augusta , *A Book of Mammoths* (London , 1962)
๖. Heinrich Zimmer , *Myths and Symbols in Indian Art and Civilization* , (Washington D.C. , Pantheon Books Inc.
1947) pp.102 – 104 ; F.Edgerton , *Matangallila of Nilakanta* (London , 1931) pp.47-50
๗. Vettam Mani , *The Puranic Encyclopaedia* , (Delhi , Motilal Banarsidass , 1975) , p.62
๘. Hari Prasad Shastri (tr.) *The Ramayana of Valmiki* , 3 Vols (London , 1952-59) Vol. I pp.85 – 90
๙. Veronica Ions , *Indian Mythology* , (London : The Hamlyn Publishing group Limited , 1967) pp. 100 – 101
; Edward Moor , *Hindu Pantheon* (Los Angeles : The Philosophical Research Society , Inc. 1976) pp. 169 –175 ; จีรัสสา
ศขาชีวะ . *พระพิณเนศวร์* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร . ๒๕๓๑)
๑๐. H.M. Wilson (tr.) *The Vishnu Purana 5 vols.* (London , 1864-70) Reprinted Calcutta , 1961 , Vol. I p.9
๑๑. Heinrich Zimmer , อ้างแล้ว
๑๒. “มธรรตวิลาสิณี” . *พระสูตรและอรรถกถา (แปล) ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ เล่ม ๙ ภาคที่ ๒* . มหามกุฏราช-
วิทยาลัย ๒๕๒๕ หน้า ๑๒๓-๑๒๔.
๑๓. “Nidanakatha” *Buddhist Birth Stories* , tr. By T.W. Rhys David , 1880 . New edition 1925 ; ปรมาหุชิต-
ชิโนรส , สมเด็จพระมหาสมณเจ้า . *พระปฐมสมโพธิกถา* . (พระนคร : โรงพิมพ์ธรรมมบรรณาการ , ๒๕๑๙) คัพภานิกขมนปริวรรต ปรีเฉทที่
๓ หน้า ๓๙-๔๐.
๑๔. “มธรรตวิลาสิณี” . *พระสูตรและอรรถกถา (แปล) ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ เล่ม ๙ ภาคที่ ๒* . มหามกุฏราช-
วิทยาลัย ๒๕๒๕ หน้า ๗๒๐-๗๒๔.
๑๕. “Nidana – vaggā , 156” *Sutta–Pitaka (Samyutta–Nikaya)* . The Pali Text Society. (1882-1927)
๑๖. วชิรญาณวโรรส , สมเด็จพระมหาสมณเจ้า , กรมพระยา . *ธัมมปัทฏกถา* . (กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย ,
๒๕๑๗) ภาคที่ ๑ หน้า ๕๙.
๑๗. *ธัมมปัทฏกถา* อ้างแล้ว ภาคที่ ๒ หน้า ๑๕๖.
๑๘. “ฉัททันตชาตก” . *นิบาตชาตก เล่ม ๖ ปกนิพนบาต วิสดีนิบาต ดิงสดีนิบาต* . กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
กรมศิลปากร . ๒๕๔๐ . เรื่องที่ ๕๑๙ หน้า ๓๑๓-๓๓๙ ; E.B. Cowell , *The Jataka* (Delhi : Cosmo Publications , 1978) Vol. 5
No. 514
๑๙. “ชาตกัฏฐกถา” (อรรถกถาเอกาทสนิบาต มาตุโปสกะชาตกที่ ๑) *พระสูตรและอรรถกถา ขุททกนิกาย ชาตก
เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๖* . มหามกุฏราชวิทยาลัย , ๒๕๒๕ หน้า ๔-๑๑.
๒๐. J.S. Speyer , (tr.) *The Jatakamala , Garland of Birth–Stories of Aryasura* (Delhi : Motilal Banarsidass ,
1971) No. xxx pp. 281 – 291

ภาพที่ ๑๒

ภาพชาตกเรื่อง ฉัททันตชาตก (ปูนปั้นนูนต่ำ)
ศิลปะทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๓) ได้จาก
การขุดแต่งโบราณสถานโคกไม้เดน จังหวัด
นครสวรรค์

[ภาพจากหนังสือ โบราณวัตถุสมัยทวารวดี
แห่งใหม่ และรายงานการขุดค้นวัตถุสถาน ณ
บ้านโคกไม้เดน อ.พยุหะคีรี จ.นครสวรรค์ ,
กรมศิลปากร ๒๕๐๘.]